

Бабенко Л.Л.

**Митрополит Володимир (В.О.Романюк):
етапи конфлікту з
радянською політичною системою**

Радянський політичний режим впродовж восьми десятиліть супроводжувався репресіями проти носіїв політичного інакомислення. Одним з об'єктів репресій стало українське духовенство з його різнобарвною соціальною, духовною, національною палітрою. Актуальність вивчення цієї проблеми не втрачена, попри наявність у вітчизняній історіографії значної історіографічної бази¹

На зміну критично-викривальному характеру публікацій прийшли кваліфіковані спроби осмислення та аналізу причин, механізму і масштабів репресій на тлі теорії і практики більшовизму. На наш погляд, гострота актуальності цієї проблеми підсилюється небезпекою рецидивів тоталітаризму в українському суспільстві, у якому все ще перебувають на стадії формування демократичні традиції та норми громадянського суспільства. У цьому контексті важливого значення набуває персоніфікація подій, пов'язаних з репресивними акціями влади та діями безпосередніх виконавців останніх — органів ВУЧК–ДПУ–НКВС–КДБ.

Науковці небезпідставно кваліфікують величезний відсоток архівно-кримінальних справ спецслужб як штучно сфабрикованих. Однак, ретельне їх дослідження переконує, що в надрах радянської системи, за фасадом сумнівної ідеологічної монолітності визрівав реальний рух опору. Його складовою стала боротьба за права віруючих в радянській Україні. Яскравим підтвердженням цієї тези є життя і діяльність неординарної постаті в українському повоєнному релігійному просторі Василя Омеляновича Романюка, обраного в 1993 році предстоятелем Української православної церкви — Київського патріархату і відомого під іменем митрополита Володимира. Деякі сторінки його життєвого шляху знайшли висвітлення в праці Ю. Данилюка і О. Бажана². Однак, увага дослідників здебільшого стосується загальної оцінки правозахисної діяльності В. Романюка.

Неоднозначної оцінки позиції митрополита в роки незалежності України притримується Н. Кочан у своїх міркуваннях про перспективи екуменізму в нашій державі. Авторка вважає її неконструктивною з огляду на бажання ієрарха творити українську помісну церкву, пожертвувавши інтересами інших церков, а його самого називає “духівником ультранационалістичної організації УНА—УНСО”, котра штурмом відбирала церкви у інших конфесій, керуючись словами митрополита: “Захопити свою хату не можна. Можна лише вивести з неї скверну. Ми на своїй землі”³.

Метою даного дослідження є аналіз динаміки політичного протистояння Василя Романюка і каральних органів радянської системи, причин формування його радикально-критичного ставлення до радянської системи, змісту поглядів В. Романюка, що дають змогу вважати їх опозиційними до влади, закономірності перетворення його на об’єкт уваги спецслужб. Архівно-слідчі справи дозволяють простежити етапи репресивної рефлексії органів влади щодо В. Романюка. Хронологічно обмежимося періодом другої половини 1940-х – початку 1970-х років, який співпав з

його в'язнично-табірною ізоляцією та постійним наглядом і моральним тиском.

Уродженець села Химчин Косівського району Івано-Франківської області, пройшовши пекельні кола таборів, свідомо обрав шлях пастирського служіння і тверду громадянську позицію, котра не співпадала з пануючою національною і релігійною політикою в Україні. Вперше він був засуджений у 19-річному віці 26 вересня 1944 року Військовим трибуналом військ НКВС Станіславської області. За його вироком двох обвинувачених засудили до вищої міри покарання, чотирьох (серед них і Романюка) до “заслання на каторгу і каторжні роботи терміном на 20 років кожного”⁴. На чому ж ґрунтувався цей надто суворий вирок? Фрагментарні дані у вигляді копій окремих документів, долучених до наступної кримінальної справи 1946 року, повідомляють, що всі засуджені були сконсолідовані на засадах ідеології Організації українських націоналістів і вступили до її рядів у 1943 р., сплачували членські внески, “здійснювали серед населення збір продуктів для ОУН–УПА і виконували обов’язки зв’язкових кур’єрів”.

Однак, через місяць 28 жовтня Воєнний трибунал 4-го Українського фронту під головуванням генерал-майора Юстиції Мяснікова перекваліфікував звинувачення В. Романюка на ст. 54–1 “а” і 54–11 КК УРСР і визначив покарання — 10 років виправно-трудових таборів.

Романюк вважав, що численні арешти українців Західних областей України і його зокрема лежать на совісті місцевих комуністів — “зрадників українського народу”: “Вони схарактеризували мене як націоналіста-церковника, і цього було достатньо, щоб мені дали 10 років”⁵

Як видно з його касаційної скарги Полтавському обласному прокурору 1972 року, а також “Звернення” до міжнародних правозахисних організацій “Міжнародна амністія”, “Міжнародна організація юристів” 1977 року це покарання потягнуло за собою репресивні акції щодо всієї родини: “шістнадцятирічного брата розстріляли беріївські

злочинці” тільки за те, що втік з дому, коли вивозили рідних, а батьків вислали до Сибіру, “де від непосильної праці і голоду помер мій батько”⁶. Таким чином, 1944 рік започаткував протистояння людини і системи: В. Романюка і радянської влади, посіяв глибокі сумніви у задекларованих комуністичною партією ідейних цінностях.

Покарання, визначене воєнним трибуналом, В. Романюк відбував у Кустолівській сільськогосподарській колонії №17, що в Новосанжарському районі на Полтавщині. Однак, представникам карально-репресивних органів постать засудженого “бандерівця” видається надто підозрілою, адже стаття 54–1 “а” КК УРСР дозволяла ставитися до нього як до небезпечного державного злочинця. У своїй діяльності вони керувалися директивними документами НКВС: постановами № 64 від 18 лютого 1942 року та № 33 від 26 січня 1943 року, які націлювали на посилення агентурно-оперативної роботи у визволених від фашистської окупації областях та пильності у виявленні “всіх активних німецьких посібників”, особливо “учасників контрреволюційних білогвардійських і націоналістичних організацій”⁷.

Така “пильність” у кінцевому результаті завершилася фабрикацією нової кримінальної справи, фігурантом якої став В. О. Романюк. Можна припустити, що і її назва — “Українські січові стрільці” — теж витвір уяви слідчих, хоч і зафіксована в протоколах допитів та свідченнях у судовому засіданні “керівника” організації М. Т. Редчука: “На першому зборищі було дано назву організації “Український січовий стрілець”, а я був призначений отаманом”⁸.

Постанова на арешт В. Романюка датована 2 квітня 1946 року. В документі зазначається, що він “вступив у контрреволюційну повстанську націоналістичну організацію, створену ув’язненим Редчук М.Т. і став одним з найактивніших її членів”. Перелічувалися й завдання організації: “... шляхом роззброєння охорони тікати з табору, з’єднатися з бандерівськими бандами для продовження боротьби з Радянською владою за “самостійну” (так у документі —

Л. Б.) Україну”. Особисто ж Романюку інкримінувався доволі стандартний і неконкретний набір звинувачень: “З моменту прибуття в Кустолівську колонію систематично серед ув’язнених проводив контрреволюційну націоналістичну агітацію, а також агітацію проти заходів партії і уряду”⁹. Конкретні факти, котрі б підтверджували висунуті звинувачення, мали виявити допити. Як правило, слідчі ще до їх початку агентурним шляхом чи в результаті допитів інших звинувачуваних здобували певні дані, що дозволяли здійснювати тиск на підслідного і вибудовувати тенденційні запитання з прогнозованими відповідями.

Пристрасна вдача, непримиренність до нав’язаних псевдосоціалістичних цінностей вочевидь спонукали Романюка в розмовах до відвертих суджень, гострих оцінок радянської дійсності. Так, у своїх свідченнях заарештовані М. Редчук та Ю. Рахманейко вказують, що він “висловлював невдоволення каральною політикою держави в Західних областях України”. Отримавши листа на початку 1946 року, на запитання Редчука про що пишуть, відповів: “Пишуть, що батьків моїх вислали на Північ, а товариші пишуть, що на Заході завірюха”, при цьому не пояснив підтекст останнього. В “антирадянському дусі” характеризував також матеріально-побутові умови ув’язнених у Харківській пересильній тюрмі, де “маса людей вмирає від недоїдання”.

Не інакше як “антирадянські” виглядають і думки В. Романюка з приводу характеру праці в радянській державі: “праця в нашій країні не соціалістична, а каторжна”, “селянин мало зацікавлений у колгоспній праці, тому що від неї мають малий заробіток, достаток у порівнянні з зацікавленістю селянина при умові ведення індивідуального господарства”, “у колгоспах ліниві і хитрі ховаються за спини хороших працівників і тому менший виробіток продукції”¹⁰.

Позбавлення свободи на тривалий термін не зламало двадцятирічного юнака в його політичних переконаннях. Як засвідчують документи, в різні періоди свого життя він

залишався послідовним прихильником ідеї української державності, не відмовлявся від високої оцінки ролі ОУН–УПА в боротьбі за її утвердження: “Бандерівці — люди зрілі, справжні українці, патріоти. Тому вони й перейшли на збройну боротьбу з радянською владою”. Причиною ж виникнення “бандерівського руху” завжди вважав “не що інше як безпідставні репресії з боку радянської влади щодо населення Західних областей України після возз’єднання”¹¹.

Темпи ведення слідства у справі В. О. Романюка та інших були вражаючими. Вже 17 червня 1946 року її розглядає спеціальний табірний суд виправно-трудових таборів і колоній МВС УРСР, за ухвалою якого М. Т. Редчук був засуджений до розстрілу, а Романюк та ще троє фігурантів — до “позбавлення волі терміном на 10 років ВТТ з ураженням в правах на 5 років”¹².

У дослідника не виникає сумніву у сфабрикованості даної кримінальної справи з кількох причин. *По-перше*, світогляд В. О. Романюка, котрий сформувався поза межами впливу радянської системи та його поведінка вказували на відсутність бажання йти на добровільний компроміс з владою. З метою унеможливлення впливу на інших в’язнів Кустолівської колонії за логікою системи його слід було ізолювати. Причому, для переконливості фальсифікованої справи слідчими були сконструйовані безпрограшні, перевірені досвідом 30-х років схеми — підпільна антирадянська організація та підготовка втечі з метою продовження збройної боротьби.

По-друге, не може не насторожувати динаміка зізнань підслідного. Якщо на допиті 9 квітня він категорично відкидає звинувачення в контрреволюційній пропаганді і належності до організації, то вже 14 квітня підтверджує участь у “зборищах групи Редчука”, 16 квітня твердо засвідчує, що “будучи вороже налаштованим до Радвлади, вступив у організацію ярого націоналіста Редчука”, а 18 квітня визнає себе винним та детально перелічує факти своєї “ворожої роботи”. І вже як вирок самому собі виглядають “зізнан-

ня” 24 квітня. На запитання слідчого “Чим займалися в 1941–1943 рр.?”, відповів: “Знаходився вдома в с. Химчин і працював у своєму господарстві разом з батьками, весь час на окупованій території. З серпня 1943 року перебував в оунівській організації, за що й засуджений”. Чергове запитання слідчого було наступного змісту: “Виходить, що ви вже боролися проти Радвлади, будучи учасником контрреволюційної оунівської організації?”, а відповідь була продовженням запитанням: “Абсолютно правильно, я вже боровся як член оунівської організації, в якій перебував у 1943–1944 рр., де був пропагандистом і зв’язковим”¹³

По-третє, важливу роль у з’ясуванні реального перебігу подій, характеру слідства та обставин засудження відіграють документальні свідчення самого В. Романюка більш пізнього періоду. У касаційній скарзі 1958 року він заявив, що всі пункти звинувачення проти нього вигадані: “Слідчі документи я підписував, не читаючи їх сам, а зі слів слідчого. Він мені показував, де треба розписатися, і я це виконував”¹⁴. Ще красномовнішим є витяг зі “Звернення” майбутнього митрополита з місць ув’язнення до Всесвітньої Ради Церков, Міжнародної організації юристів, організації “Міжнародна амністія”: “В 1945–1956 рр. я знаходився в таборі на Полтавщині і тільки за те, що я розповів декому з ув’язнених про те, як наді мною знущалися в ході слідства і про беззаконня, яке чинилося над моїми рідними, мене звинувачували в “антирадянській пропаганді” і спішним табірним судом засудили повторно.

Слідчий набрав у таборі “свідків” з різних кримінальних злочинців, і вони говорили те, що йому було треба. Слідство і суд, як вперше, так і вдруге, велися тільки російською мовою якої я тоді не знав. Звинувачувального висновку і присуду мені на руки ніхто не давав. Словом, судили тоді за те, що я наважився обурюватися беззаконням, творимим наді мною”¹⁵.

Між іншим, у цій справі дійсно проходили особи, діяння яких у роки фашистської окупації дозволяли слідчим

маніпулювати їх поведінкою, спрямовувати у потрібне русло свідчення тощо, як, наприклад, Є. Б.Матвеев¹⁶.

Як видно з матеріалів справи, В. Романюк був достроково звільнений з місць ув'язнення “з зарахуванням робочих днів” 9 серпня 1953 року і розпочав боротьбу за відновлення своїх громадянських прав. Касаційна скарга репресованого потягнула за собою додаткове розслідування, яке завершилося ухвалою Воєнної колегії Верховного суду СРСР від 13 лютого 1959 року про припинення справи “через відсутність доказів його вини”. Цього ж року в сім'ї В. Романюка народився син.

Реальна повсякденна дійсність, у яку потрапив колишній в'язень, ще більше поглибила розчарування в суспільних ідеалах і загострила перманентний конфлікт інакомислячого громадянина і державно-політичної системи. Органи КДБ не випускали з поля зору поведінку Романюка і, мабуть, було очевидним для обох сторін, що нова кримінальна справа є тільки питанням часу. Оперативно-технічне документування, агентурні донесення дозволили чекістам констатувати, що Василь Омелянович “на шлях виправлення не став, згодом знову зайнявся антирадянською діяльністю, спрямованою на підрив та ослаблення Радянської влади”¹⁷. Внаслідок цього у 1972 році його знову було притягнуто до кримінальної відповідальності за статтею 62 ч.2 КК УРСР. Десятиліття, що передувало цій події, дало нові аргументи, котрі переконували у шовіністичному характері національної політики в СРСР, порушеннях громадянських прав і свободи совісті в суспільстві. Чимало критичних оцінок на адресу політики компартійного керівництва держави суголосні позиції сьогодення і мали цілком об'єктивний характер.

Василь Омелянович Романюк обрав нелегкий шлях, який не гарантував йому соціального комфорту в радянській державі — він став на шлях служіння Богу і правозахисної діяльності. У 1958 році, повернувшись у Прикарпаття, на протязі року навчався на богословських курсах, по закін-

ченні яких був висвячений у диякони, а згодом отримав сан священика. Мав парафії у с. Новоселиця, Попельники Долинського району, с. Космач Косівського району, а напередодні останнього арешту — в с. Прутівка Івано-Франківської області. Матеріали справи вказують, що впродовж 1961–1963 рр. він проживав у с. Курган Балакліївського району Харківської області. Тільки за ці кілька років оперативникам вдалося зібрати чимале досье, яке дозволяло зробити висновок, що Романюк не відмовився від критичного ставлення до радянської дійсності: “...Романюк систематично прослуховував передачі закордонних радіостанцій “Голос Америки”, “Свобода” та інших, а серед свого оточення поширював наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад, стверджуючи, що держава не дбає про поліпшення умов життя радянських людей, які голодують і працюють тільки за кусок хліба, учасників бандерівських банд підсудний називав героями, дійсними борцями за “Самостійну Україну”, твердив, що правдиву інформацію про радянську дійсність можна почути тільки з передач названих вище закордонних радіостанцій”¹⁸. У судовому засіданні виступили троє свідків, які, проживаючи в спільному комунальному помешканні, підтвердили факт прослуховування зарубіжних радіопередач, причому, один з них вказав, що Романюк переповідав їх зміст “із захопленням”. Було використано проти В. Романюка також і те, що він “нав’язував розмови, в яких радив читати твори Шевченка і намагався переконати, що Т. Г. Шевченко був борцем за Україну, незалежну від Росії, при цьому на свій лад коментував окремі місця з творів поета і, зокрема, про роль Б. Хмельницького в питанні возз’єднання України з Росією, вважаючи це возз’єднання негативним явищем в історії України”. Інший свідок пригадав, що підсудний часто вступав у розмову з його дружиною, докоряючи їй, що одружилася з росіянином і розмовляє російською мовою. Критикуючи незадовільні соціально-побутові умови життя простих громадян, Романюк зви-

нувачував у цьому державу, покликаючись на приклад самого свідка “Х”. Останній мав на руках тяжко хвору дружину і не отримував ніякої допомоги з боку влади, та ще й дочка була звільнена з роботи в зв’язку з скороченням штату¹⁹.

Свої погляди на сутність національної політики в республіці, що різко розходилися з офіційними, В. Романюк розвинув у кількох листах до редакцій закордонних радіостанцій. Як “злісний наклеп на радянський державний і суспільний лад, національну політику держави” був кваліфікований лист у Лондон від 22 січня 1963 року. У ньому, зокрема, йшлося про те, що “Україна поневолена, а Радянський Союз є найжорстокіша колонія і імперія, де немає найелементарніших свобод”, стверджувалося, що внаслідок “колонізаторської політики московських імперіалістів уперто продовжується русифікація України, де з кожним роком стає все менше шкіл з українською мовою навчання”. У листі в швейцарську радіостанцію від 7 лютого цього ж року також ішлося про “Україну в неволі”, становище українського народу, якому відводилася роль раба так само, як і іншим “поневоленим народам комуністичної імперії”. В обох листах В. Романюк висловив вдячність радіостанціям за зміст їх передач, просив і надалі “не шкодувати сил для цієї важливої роботи”, просив розповісти про стан “вирішення українського питання в Організації Об’єднаних Націй, про Бандеру і УПА”²⁰.

Використані дослідниками матеріали кримінальної справи колишніх спецслужб Івано-Франківської області дозволяють реконструювати характер звинувачень проти отця Володимира в період його проживання в регіоні. “Антирадянська діяльність” полягала у виготовленні та розповсюдженні антирадянської літератури, до якої були віднесені листи з оприлюдненням фактів порушення прав віруючих, особистий щоденник, записки і вірші сатиричного змісту в чотирьох зошитах²¹. Слідство вважало, що ці документи з’явилися впродовж 1967–1972 рр., тобто наполягало на безперервності ідеологічної підривної діяльності

В. Романюка. До цього додавалися незаперечні факти його зв'язків з відомими українськими правозахисниками: "Підсудний Романюк встановив тісний зв'язок з Морозом Валентином, який у 1970 р. вдруге засуджений за антирадянську агітацію і пропаганду". В листопаді того ж року він "виготовив "Заяву" до Верховного суду Української РСР в справі засудження Мороза В.Я.", в котрій стверджує, що в нашій країні "зростає жорстокість і новітній тоталітаризм, втрачаються традиції і глибшає душевна спустошеність, топчється людяність". Слідчі були надзвичайно стурбовані тим, що один примірник цього документу потрапив за кордон і був використаний радіостанцією "Свобода" "з метою антирадянської агітації і пропаганди" в радіопередачі 15 серпня 1971 року, та часописами українських буржуазних націоналістів "Визвольний шлях" і "Сучасність". Отця Володимира й далі хвилює проблема нищення національних традицій і національної культури, "виродження й асиміляція" української нації, яка, за його образним порівнянням, "стає космічною пилюкою", а над радянськими людьми панує страх перед репресіями з боку державних органів — "страх рабський, позорний, котрий принижує всяку людську гідність"²².

20 січня 1972 року В. Романюка було заарештовано, а 12 червня судова колегія Івано-Франківського обласного суду ухвалила вирок, згідно з яким належало "Романюка Василя Омеляновича визнати винним за ст. 62 ч. 2 КК УРСР. Згідно ст. 26 КК УРСР визнати Романюка Василя Омеляновича особливо небезпечним рецидивістом. За ст. 62 ч. 2 КК УРСР визначити ...покарання сім років позбавлення волі, з засланням строком на три роки. Згідно ст. 25 КК УРСР засудженому Романюку В.О. відбувати перші два роки в тюрмі, а решту строку в колонії особливого режиму"²³.

Сам підсудний провини своєї у суді не визнав і заперечував антирадянський зміст власноручних записів. Він також мав сміливість заявити, що коли текст його "Заяви" й

використовують закордонні радіостанції для антирадянської агітації, “то винним у цьому є не він, а умови, які послужили мотивом для написання такої заяви”. Водночас наголосив, що як священник у своїй пастирській діяльності “взагалі був далекий від політики” і переймався питаннями існування православної церкви. Стосовно останнього, звичайно, слідство взяло до уваги інші аргументи, зокрема, виступи свідків. Декотрі односельці з с. Космач показали, що отець Володимир “присвоїв собі функції церковної ради, заважав органам влади в проведенні у селі намічених заходів”, а в характеристиці його як духовної особи зазначалося, що “ним допускалися у церкві проповіді нецерковного змісту”.

Відбуваючи покарання в місті Владимирі у закладі ОД–1 СТ–2, він розпочинає боротьбу за реабілітацію по другій справі 1946 року. Оскільки касаційна скарга була адресована прокурору Полтавської області, переглядом справи займалося місцеве територіальне управління КДБ. Згідно процесуальних вимог полтавські слідчі отримали з Владимирської колонії довідку-характеристику на В. Романюка, у якій, зокрема, зазначалося: “До суспільно-корисної праці не залучається через відсутність виробничих площ. З перших днів перебування в тюрмі став на шлях написання скарг у різні радянські і прокурорські органи, в яких допустив наклепницькі вигадки на дійсність. Вини своєї не визнає. Здійснює релігійні обряди. Налаштований вороже проти Радянської влади. Виношує плани і вишукує можливості для поширення своїх переконань і поглядів на інших засуджених. В бесідах намагається нав’язати свої погляди. Дисциплінарним покаранням не підлягав”²⁴.

Майбутній митрополит залишився непохитним у вірі і не змінив свого критичного ставлення до лицемірної політики компартійної влади. Опинившись у мордовських таборах, він не припинив правозахисної діяльності. Власне розуміння сутності радянської системи, витоків політичного і громадянського безправ’я у республіках СРСР Ва-

силь Омелянович виклав у згадуваному вже Зверненні до Всесвітньої Ради Церков та інших організацій: “Ось що таке радянська влада: вони вважають, що мають право здійснювати над людиною будь-які беззаконня і людина не має права викривати їх за злочини, які вони здійснюють проти неї. Вони вимагають, щоб репресований не обурювався, а навпаки вихваляв радянську владу, що вона удостоїла його безвинно сидіти в тюрмі. Важко сказати, чого тут більше, підлості чи нахабства. Знаю лише одне, що нормальній людині це осмислити важко, а тому вважаю своїм обов’язком священика і віруючого викласти з цього приводу свої думки світовому християнству і всім міжнародним інститутам, які стоять на сторожі справедливості і миру, бо подібних доль у цій країні мільйони”²⁵.

Розглянувши період життя і діяльності Василя Омеляновича Романюка, який випав на часи тоталітаризму, слід констатувати: його конфлікт з системою був неминучим. Політичні та національні ідеали, відданість вірі, дієвий, а не декларативний патріотизм, активне протистояння brutalним методам боротьби держави з політичним інакомисленням — ці характерні риси громадянського портрету отця Володимира зробили його помітною постаттю в українському суспільстві.

Примітки:

¹ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. У 2-х кн. – К.: Либідь – Військо України, 1994; Білокін С.І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996; Шаповал Ю, Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997; Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття. Історико-політологічний аспект. – Луцьк, 1996.

² Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.). – К.: Рідний край, 2000.

³ Кочан Н. Чи можливий православно-католицький діалог в Україні в реаліях 90-х років? // Знаки часу: до проблеми порозуміння між церквами / Упоряд. З. Антонюк, М. Мартинович. – К.: Сфера, 1999. – С. 479–485.

⁴ Архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області. – Спр. 4509-С. – Т. 1.

⁵ Там само. – Арк. 9.

⁶ Там само.

⁷ Органи державної безпеки на Полтавщині (1919–1991). – Полтава: АСМІ, 2005. – С. 115–118.

⁸ Архів УСБУ в Полтавській області. – Спр. 4509-С. – Т. 1. – Арк. 405.

⁹ Там само. – Арк. 76.

¹⁰ Там само. – Арк. 87, 140, 143 зв., 144.

¹¹ Там само. – Арк. 258 зв., 448.

¹² Там само. – Арк. 339–355.

¹³ Там само. – Арк. 95–95 зв.

¹⁴ Там само. – Арк. 415 зв.–416.

¹⁵ Науковий архів товариства “Меморіал”. – Ф. 101. Матеріали В. О. Романюка. – Арк. 9.

¹⁶ Архів УСБУ в Полтавській області. – Спр. 4509-С. – Т. 2. – Арк. 53–54.

¹⁷ Там само. – Т. 1. – Арк. 446.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – Арк. 449.

²⁰ Там само. – Арк. 446–447.

²¹ Бажан О, Данилюк Ю. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. – К., 2000. – С.25.

²² Архів УСБУ в Полтавській області. – Спр. 4509-С. – Т. 1. – Арк. 447.

²³ Там само. – Арк. 453.

²⁴ Там само. – Арк. 440.

²⁵ Науковий архів товариства “Меморіал” – Ф. 101. Матеріали В. О. Романюка. – Арк. 9.